

Marx ve Sınıf

Tülin Öngen

Sınıf konusu, gerek Marksizm içi tartışmaların gerekse Marksizme dönük eleştirilerin odak noktasını oluşturur. Örneğin Marksizmin bilim olmadığı iddiasının en önemli dayanağı, onun sınıf-özne merkezli bir tarih felsefesi üzerinde temellenmesidir. Tarihsel harekette zorunluluk ilkesine yer veren ve bu doğrultuda “tarihi sınıf mücadelelerinin tarihi” olarak kavrayan Marx ve Engels (1991), bu yüzden “özcülük” ve “determinizm” suçlamasına maruz kalmıştır. Benzer biçimde toplum çözümlerinde sınıf kategorisine öncelik vermeleri de “indirgemecilik” ile suçlanmalarına neden olmuştur. Buna karşılık kapitalist toplumda son yüzyılda yaşanan radikal dönüşümlerin işçi sınıfını metamorfoza uğrattığını, ideolojiyi ve siyaseti sınıf ilişkilerinden bağımsızlaştırdığını düşünenler (Bell, Aron, Gorz, Giddens başta olmak üzere), daha öteye gidip, Marksizmin, sınıf ve sınıf mücadelesi kavramıyla birlikte çoktan tarihe karıştığını öne sürmüşlerdir.

Marx’ın tarihsel süreçte zorunluluk ilkesine yer veren ve bu zorunluluğu sınıfın ontolojik karakteri ile ilişkilendiren görüşlerine karşı çıkanlar (örneğin Popper), tarihsel hareketin nedensel olmadığı, ayrıca herhangi bir kolektif iradeye de dayanmadığı görüşündedir. Bu bakış açısına göre tarih, sırf olguların, üstelik de rastlantısal olguların bir sonucudur (yani “olumsal” ve “öznesiz” bir süreçtir). Buna karşılık nedenselci tarih yorumundan çok ekonomist yaklaşımına itiraz edenler, Marksizmin sınıf-öznenin hareketi ile maddi dünyanın hareketi arasında ilişki kuran epistemolojik yöntemini eleştirirler. Örneğin Weber, üretimdeki gelişmeler ile tarihsel ilerleme arasında ilişki kuran maddeci tarih yorumunu ekonomik determinist bir anlayış olarak görür. Öteki burjuva

düşünürlerden farklı olarak sınıf ve sınıf çatışması olgusunu tamamen önemsiz görmemekle birlikte siyasetin ekonomiden bağımsız bir alan olduğuna inanan Weber, ekonomik bir olgu olan sınıfsal eylem ile toplumsal hareket arasında herhangi bir tarihsel ilişki kurulamayacağını düşünür. Ekonomik çıkarların insan düşünce ve davranışları üzerinde sanıldığı kadar belirleyici olmadığı yargısını paylaşan yeni-Webeciler de, kolektif eylemi sınıf çatışmasına indirgediği gerekçesiyle Marksist sınıf yaklaşımına karşı çıkarlar.

Marksizme yönelik suçlamaların önemli bir bölümünün bilimsellik kaygısından çok başka saikler içerdiğini düşünmemiz için pek çok neden vardır. Örneğin Marksizmi bir “teori” olmadığı için suçlayanların, onun özellikle sınıf ile tarih (yani proletarya ile devrim) ya da ekonomi ile siyaset (yani sınıf ilişkisi ile toplumsal pratik) arasında kurduğu ilişkiyi hedef aldığı görülür. Oysa Marksizm, zaten onların kastedtiği anlamda bir *sosyal kuram* değildir, tam tersine kuramı (felsefeyi) ortadan kaldırmaya dönük bir devrimci pratiktir. Bu özellikler, gerek Marx’ı başka kuramcılardan gerekse bilimsel sosyalist düşünceyi tüm kendinden önceki ve sonraki “sosyalist” düşüncelerden ayıran en önemli yönlerdir. Marksizmi bilim olmadığı, yani salt bir devrimci kuram ve pratik olduğu için eleştirenler, onu aslında olmayı reddettiği bir şeyden ötürü itham etmektedir. Böyle bir ithamda işçi sınıfının devrimci kapasitesinin inkârı düşüncesi gizlidir. Gerçekten de işçi sınıfından ve onun devrimci rolünden soyutlanmış bir kuramın devrimci olması, buna karşılık devrimci kuramdan yoksun bir işçi sınıfının da devrimci olması mümkün değildir. Bu yüzden kuram ile özneyi birbirinden koparmak, “özneyi tarihten kovmak” suretiyle devrimi imkânsızlaştırmak anlamına gelecektir.

Ayrıca burada Marksizmin reddettiği bir bilgi kuramı, yani özne ile nesne arasında ayırım yapan Marksizm öncesi bir bilgi kuramı kendisine mal edilerek Marksizm olumsuzlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin işçi sınıfının öznel koşullarından (sınıf bilincinden yoksun veya uzak olması gibi) işçi sınıfının nesnel olarak var olmadığı sonucu çıkarılmakta, bu sonuçtan da sınıf öznenin soyut bir kurgudan ibaret olduğu hükmüne varılmaktadır. Böyle bir yargının kendisi Marksizmin reddettiği bir akıl yürütme sürecinin (indirgemeci mantık) ürünüdür. Çünkü diyalektik akıl, ne bilinç olgusunu sınıfın nesnel varlığına indir-

ger ne de devrimci pratiği sınıfın kendiliğindenci hareketinden türetir. Marx'a göre "tarih, sınıf mücadelelerinin tarihidir", çünkü tarihi yaratan toplumsal varlığın iradesi sınıf mücadeleleri içinde gerçeklik kazanır.

Öte yandan bu tarihsel iradenin kendiliğinden ortaya çıkacağı gibi bir düşünce de savunulmaz. Çünkü bu konuda mutlak bir tarihsel zorunluluktan hiçbir biçimde söz edilmemiştir. Tam tersine tarihi yapan insanın, aynı zamanda tarihsel koşulların belirlenimine tâbi olduğu vurgulanmış ve bu yüzden devrimci kuramın kılavuzluğuna gereksinim duyulmuştur. Burjuvaziyle olan mücadelesinde devrimci kuramdan yoksun bir işçi sınıfının devrimci bir pratik ortaya koymasının mümkün olmayacağını gören Marx, proleteryanın kendini dönüştürmeden maddi dünyayı dönüştüremeyeceğini belirtmiştir. Ona göre devrimci dönüşüm, ancak işçi sınıfı ile Marksist kuramın birbiriyle ilişkiye geçmesiyle oluşacak tarihsel bir bakış açısıyla gerçekleşecektir. Onun izinden giden Marksistlerin hiçbiri de, işçi sınıfının devrimci rolünü, sınıf çıkarlarına veya bu çıkarların yansıması olan bilinç biçimlerine indirgememiştir. Sınıf bilincinin, tekil işçinin toplum içindeki yerine ilişkin düşüncesinden türemediğini, kolektif eylemin sınıf üyelerinin gündelik yaşam pratiklerinden veya bunların ideolojik yansımalarından bağımsız olduğunu gördükleri içindir ki, Marx ve Engels tüm yaşamlarını devrimci bir kuram oluşturmaya vakfetmişlerdir.

Buna karşılık Marksizm içi tartışmalar, Marx'a ve kuramına dönük "özcülük" veya "indirgemecilik" eleştirilerini giderme amacını kısmen içerse de, genellikle daha farklı sorunsallar üzerinde temellenir. Marx'tan sonra ortaya çıkan kuramsal ve politik görüş ayrılıkları daha çok sınıf ile devrimci pratik arasındaki ilişki, yani *praksis sorunu* ile ilgilidir. Bu noktada Marksistlerin üzerinde durdukları konu, kuram ile pratiğin *nasıl ilişkilendirileceği*, altyapının üstyapıya *nasıl yansıdığı*, yapı ile özne/pratik arasında *nasıl bir belirlenim* ilişkisinin bulunduğu ya da ekonomik öznenin ("kendinde sınıf") toplumsal özneye ("kendi için sınıf") *nasıl dönüştüğüdür*. Görüş ayrılıklarının, hem tarih felsefesi hem de toplum ve siyaset çözümlemesi ile ilgili önemli boyutları vardır. Bu bağlamda tarih ile özne arasında kurulan ilişkiye bağlı olarak Marksizm içinde iki kuramsal pozisyondan söz edilebilir: İlki, tarihsel süreçte *öznenin et-*

kinliğine öncelik veren Tarihselci Okul (Lenin, Gramsci, Lukacs, Korsch, Thompson gibi), ikincisi, tarihsel hareketi *yapının/yapıların etkinliğinin* bir yansıması olarak değerlendiren Yapısalcı Okul'dur (Althusser, Poulantzas, Balibar gibi).

Okullar arasındaki düşünce ayrılığı, özellikle siyasal mücadelenin niteliği, alanı ve kapsamı ile bu mücadelede sınıf öznenin rolü ya da özne ile nesnel koşullar arasındaki ilişkinin dolaşımları gibi doğrudan siyaset pratiği ile ilgili temel meselelerde önem kazanır. Gerçekte her ikisi de “tarih sınıf mücadelelerinin tarihidir” önermesini ilke olarak benimsemekle (yani tarih ile sınıf, sınıf-özne ile devrimci pratik arasında tarihsel bir ilişki varsaymakla) birlikte bu ilişkiyi birbirlerinden farklı tanımlamakta, başka bir deyişle tarih-sınıf-siyasal pratik arasındaki ilişkinin *niteliği* ile *biçimleri* konusunda farklı düşünmektedir. Örneğin tarihselci Marksistlerin sınıf mücadelesiyle ilgili olarak daha voluntarist unsurlar içeren siyaset tarzlarından, buna karşılık yapısalcı Marksistlerin özneye ya sınırlı bir özerklik alanı tanıyan ya da hiç tanımayan (özneye ancak belli konjonktürlerde ve belli biçimlerde etkinlik olanağı tanıyan ya da özneyi tamamen yapının etkinliğinin *taşıyıcısı* konumuna indirgeyen) daha determinist ve pasifist yaklaşımlardan yana oldukları görülür.

Öte yandan okulların kendi içinde de tam bir görüş birliğinden söz edilemez. Örneğin tarihselciler arasında öznenin kuruluş/oluşum süreçleri veya biçimleriyle, yapısalcılar arasında da yapı ile pratik arasındaki ilişkinin yönü ve dolaylılarıyla ilgili konularda önemli görüş ayrılıkları vardır. Gerek okullar arasındaki gerekse okullar içindeki görüş ayrılıklarının temelde sınıf kavramından doğduğu söylenebilir. Maddî dünya ile insanın yaratıcı etkinliği arasındaki ilişkinin ağırlık noktasına veya yapı karşısında iradi müdahaleye tanınan özerklik derecesine göre sınıf tanımları değişmekte, dolayısıyla özne ile eylemi veya insan eylemi ile maddî koşullar arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisi farklı farklı kurgulanmaktadır.

Marksizm içi görüş ayrılıklarının kritik bir değerlendirmesi bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Post-Marksistler ise, özellikle Marksizmin sınıf mücadelesi sorunsalına yaklaşımları bakımından tarafımızdan Marksizm dışı sayıldığı için yazıda dikkate alınmamaktadır. Yazı, hem Marksizm içi görüş ayrılıklarının kuramsal temellerinin hem de Marksizmden kopuş noktalarının anlaşılmasına yardımcı olabileceği düşüncesiyle

Marx'ın sınıf kuramını ana hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede esas olarak iki nokta üzerinde durulacaktır. Birincisi, Marx'ın yapıtlarında sınıfın kuramsal statüsü; ikincisi ise, Marx'ın sınıf tanımıdır.

I

Marx, sınıf konusunu bütünlüklü bir model çerçevesinde ele alıp, tartışmadığı gibi sınıf ile devrimci pratik arasındaki ilişkiyi de sistematik bir çözüme kavuşturmamıştır. Ölümünden sonra bulunan birkaç paragraflık elyazmalarından, sınıf sorununu ayrıca irdelemeyi düşündüğü, örneğin *Kapital*'in üçüncü cildinin son bölümünü bu konuya ayırmaya niyetlendiği, ancak bilindiği kadarıyla gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Marx'ın tüm çalışmalarının sınıf sorunu üzerine olduğuna, ayrıca sınıf mücadelesini devrimci pratiğin temeli olarak gördüğüne kuşku yoktur. Gerçekten de *Kapital*'in tamamı başta olmak üzere Marx'ın tüm yapıtlarının anahtar kavramı sınıftır. Bu yüzden sınıf sorununun, Marx'ın kuramında merkezi bir statüye sahip olduğu çekincesiz söylenebilir.

Öte yandan Marx'ın sınıf konusunu metinlerinde birbirinden farklı motiflerle ele aldığı görülür. Bu yüzden sınıf ile tarih arasında kurduğu ilişki kendisinden sonra çeşitli biçimlerde yorumlanmış, örneğin bazı Marksistler (Yapısalcılar), onun yapıya, başka bazıları ise (Tarihselciler), iradeye öncelik verdiğini düşünmüştür. Bu yorumlardan hangisinin Marx'ın pozisyonunu en doğru bir biçimde yansıttığı hala tartışmalı bir konu olmakla birlikte, aktif öznenin iradesi motifinin (“proletaryanın devrimci rolü”) onun kuramında önemli bir yer tuttuğu göze çarpar. Ayrıca kolektif iradenin gerçekleşme koşulları hangi parametreler içinde değerlendirilirse değerlendirilsin, Marx'ın kuramının insan (özne) merkezli bir kuram olduğuna kuşku yoktur.

Marx'ın sınıf yaklaşımını anlamak için, öncelikle sınıf kavramını, kuramına hangi koşullarda dahil ettiğine ve olguyu nasıl sorunsallaştırdığına bakmak gerekir. Çünkü Marx'ın sınıf metodolojik kaygılardan ötürü sınıfla ilgilendiğini söylemek güçtür. Örneğin toplum çözümlemesinde sınıfı tercih etmesinin tek nedeni, onun öteki değişkenler karşısındaki analitik üstünlüğü değildir, daha çok tarihsel bir formasyonun, ancak özgül sınıf karakteri ile bu karakterin şekillenmesinde etken olan sınıf mücadelesi süreçlerinin çözümlenmesiyle anlaşılabilirliği-

ni düşünmesidir. Bu nedenle Marx'ın sınıf sorununa yaklaşımının baştan itibaren felsefi olduğu kadar tarihsel, sosyolojik ve politik saikler içerdiği söylenebilir. Nitekim sınıf kavramının Marx'ın zihinsel dünyasına dahil olması ile onun tarih ve toplum felsefesini geliştirmesi arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu gözlenir.

Bilindiği gibi Marx'ın ilk çabası yaşadığı çağa egemen olan ve toplumsal varlık olarak insanı veya onun iradesini dışlayan tarih anlayışları ile hesaplaşmak olmuştur. Örneğin 19. Yüzyıla kadar geçerli olan felsefe, tarihi daha çok öznel ve rastlantısal olgulara bağlı olarak kendiliğinden gelişen bir süreç olarak görmekteydi. Buna karşılık Aydınlanma ile gelişen pozitif bilim anlayışı, tarihsel süreçte yasallık düşüncesine önem vererek, yeni bir çığır açmıştı. Ancak özne ile nesne arasında ayırım yapan bilim anlayışlarından ötürü pozitif kuramcılarının önemli bir bölümü, tarihsel ilerlemede öznenin rolünü ihmal eden, tarihi daha çok maddi ve ahlaki nitelikteki güçlerin etkinliğine indirgeyen bir yaklaşım içindeydi.

Benzer sorun, determinist tarih anlayışı ve diyalektik felsefesi ile başlangıçta Marx'a esin kaynağı olmuş olan Hegel'in kuramı için de geçerliydi. Hegel, tarihsel ilerlemeyi belli zorunlulukların bileşkesi olarak görmekle birlikte bu süreçte öznenin aktif rolüne sınırlı bir yer tanıyor, ayrıca bilim ve felsefenin tarihsel ilerlemedeki rolünü daha çok ahlaki çerçevede ele alıyordu. Bu konudaki tek istisna, hem pozitivist sosyolojinin kurucusu hem de ütopyik sosyalistlerin önde gelen temsilcilerinden biri olan Saint-Simon'dur. Tarihsel zorunluluktan söz etmekle yetinmeyen, ayrıca tarihsel yasalarla toplumsal sınıflar arasındaki bağa da işaret eden Saint-Simon'un görüşleri, Marx'ın felsefesinin önemli kuramsal kaynaklarından biri olmuştur.

Marx'ın tarih kuramına en önemli katkısı, sınıfları ya da sınıf mücadelesini keşfetmesi değil, sınıfların varlığı ile üretimdeki gelişme arasındaki nedensellik bağını bilimsel bir tanıma kavuşturmasıdır. Nitekim bu katkıyla birlikte tarih ve toplum paradigması kökten değişecek, yepyeni bir tarih ve toplum anlayışı -tarihsel materyalizm ve bilimsel sosyalizm- doğacaktır. Doğadaki ve toplumsal yaşamdaki dönüşümü, (metafizikçi ve idealist tarihçilerin yaptığı gibi) tarih-dışı güçler veya toplum-dışı etmenlerle açıklayan yaklaşımları sığ ve dogmatik bulan Marx, toplumsal olan herşeyin yine toplumsal koşulların ürü-

nü olan insan etkinliğine dayandığını ortaya koyacaktır. Ona göre, insan kültürünün temelinde tümüyle insan emeği yatmakta, dolayısıyla tarih tarafından yaratılan insan, aynı zamanda tarihi de yaratmaktadır. İnsandaki yaratma gücünün sınırsızlığına inanan Marx, ayrıca insan türünün özgürlüğü ile insanın yaratma gücü arasında zorunlu bir ilişki de kuracaktır. Marx'a göre bu ilişkinin anahtarı "sınıf"tır; çünkü toplumsal varlıkta içkin olan yaratıcı güç, sınıfların devrimci girişkenliğinde somutlaşmaktadır.

Marx'ın ilk dönem yapıtlarında (1976a; 1979a; 1991) sınıfa daha çok insan türünün genel olarak kurtuluşu ve özgürleşmesi bağlamında yaklaştığı görülür. Bu yapıtlardaki ana tema, insanlığın kurtuluşunun felsefeden geçtiğidir; Marx'a göre felsefe, proletaryayı ortadan kaldırmadan kendini gerçekleştiremeyecek, proletarya da felsefeyi gerçekleştirmeden kendini ortadan kaldıramayacaktır. Kapitalist toplumda had safhada dehumanizasyona uğramış olan proletaryanın kurtuluşu, yabancılaşmadan payını alan tüm sınıfların kurtuluşuna bağlı olup, proletarya, bir bütün olarak toplumu özgürleştirmeden kendi kurtuluşunu gerçekleştiremeyecek olan bir sınıftır. Proletaryanın özel mülkiyeti tasfiye ederek tüm sınıf ayrımlarını ortadan kaldırmaya dönük devrimci mücadelesi, insanlığın evrensel kurtuluşunu da gerçekleştirecek olan bir mücadeledir. Çünkü toplumun ortak çıkarları yalnızca proletaryanın sınıfsal çıkarlarıyla örtüşmekte, bu yüzden de proletaryanın talepleri insanlığın ortak ihtiyaçlarını temsil etmektedir.

Öte yandan ilk dönem yapıtlarındaki temalardan yola çıkarak Marx'ın sınıfı salt bir felsefi kategori olarak sorunsallaştırdığı sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü Marx'ın sınıfı felsefi bir kategori olarak yorumlamaya en fazla yaklaştığı düşünülen metinlerinde bile (1997) sınıf, "mesihvari" bir varlık olarak (daha sonra Gorz'un iddia ettiği gibi) değil, tam tersine felsefenin harekete geçirici kıvılcımını beklemekte olan bir toplumsal güç olarak kavranır. Ona göre işçi sınıfının devrimci bir sınıf olmasının nedeni, felsefi değil, tamamen toplumsal ve tarihseldir. Proletarya, "ancak insanın tam olarak yeniden kazanılması ile kazanabilecek" bir sınıf olduğu, yani kapitalist toplumu komünist topluma taşıyacak güçte "özel" bir sınıf (tarihsel bir aktör) olduğu için devrimcidir. Bütünsel bir insan anlayışına sahip olan Marx'ın, insanı yabancılaşmamış durumuna geri dönme-

ye, doğayla, başka insanlarla ve toplumla yeniden birleşmeye ihtiyaç duyan bir varlık olarak gördüğü bellidir.

Benzer biçimde Marx'ın sınıfı felsefi bir kategori olarak sornsallaştırdığına örnek gösterilen “tarih sınıf mücadelelerin tarihidir” sözleri de (bu sözler, işçi hareketlerinin henüz yeni yeni gelişmekte olduğu bir dönemde söylendiğinden, sosyolojik bir gözlemden çok felsefi bir ilkeyi formüle ettiği öne sürülmektedir), sınıf ile tarih arasında herhangi bir kozmolojik ilişki varsaymaz. Bu sözler, toplumsal varoluşun ancak kendi tarihselliği içinde kavranabileceği, tarihin insanın emek aracılığıyla kendini gerçekleştirmesinin bir ürünü olduğu düşüncesini dile getirir. Marx, insan türünün tüm baskı biçimlerinden kurtulması ve özgürleşmesi demek olan sosyalizmin, ancak proletaryanın devrimci rolü ile gerçekleşebileceğini düşünür. Ona göre sosyalizm, ideal bir sosyal düzen tasarımı olmaktan çok tamamen felsefi bir zorunluluktur. Bir sınıf mücadelesi sorunu olarak gördüğü sosyalizmin, yalnızca bir politik yaşam biçiminin ötekinin yerini almasından ibaret olmadığını, aynı zamanda politikanın ortadan kalkması anlamına geldiğini yazar. Örneğin 1844'de bir Paris yayın organı olan *Vorwärts*'da “politik ruhla sosyal devrim yapılamaz, ancak toplumsal bir ruhla politik devrim gerçekleşir” diye yazar.

Ayrıca Marx'ın felsefeyle ilgili tutumu da göz önüne alındığında, onun sınıfı geleneksel anlamda bir felsefi kategori olarak gördüğünü öne sürmek iyice güçleşir. Çünkü Marx, kendinden önceki ve çağdaşı öteki filozoflardan farklı olarak, felsefeyi, yalnızca dünyayı anlamaya veya anlamlandırmaya yarayan bir düşünsel araç olarak değil, dünyayı değiştirecek olan önemli bir güç olarak görür. Örneğin 11. Tez'de “filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir” diye yazar. Nitekim sonraki çalışmalarında, zaman zaman felsefi motifler (insan türünün kurtuluşu teması gibi) yer almayı sürdürse dahi, Marx'ın sınıfa yaklaşımının giderek daha sosyolojik bir niteliğe büründüğü gözlenir. Toplumun özgürleşmesi ile proletaryanın özgürleşmesi arasında kurulan ilişkiden hareketle sınıfların nasıl ortadan kalkacağı, sınıf mücadelesinin nasıl gerçekleşeceği veya devrimin nasıl örgütleneceği gibi sorunlar üzerinde durulur (1992b). Özel olarak bilinç sorununun ele alındığı bu yapıtta nasıl olup da yaşam koşullarının ve toplumsal ilişkilerin insanı ürettiği, onların düşünce ve

duyguları ile niyetlerini şekillendirdiği tartışılır. Buradaki yaklaşım, Marx'ın ekonomik determinist bir bilinç anlayışına sahip olmadığını, tam tersine bilinci tamamen sosyal bir ürün olarak gördüğünü gösterir.

Marx, ayrıca insan bilinci ile maddi yaşam koşulları arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisinin başka dolayılara gereksinim duyduğundan da söz eder. Örneğin sınıf bilincinin gelişmesi, kapitalizmin tarihsel bilgisine vakıf olmaya bağlıdır; çünkü sınıf bilinci denilen olgu, kolektif üreticilerin bilimsel bir biçimde oluşturulmuş iradesinin bir yansımasıdır. Böyle bir yansıma, ancak özne ile nesne arasındaki ayrımın aşılmasıyla, yani maddi dünyayı yaratan insan iradesinin aynı zamanda maddi dünyanın da ürünü olduğunun görülmesiyle (şeyleşmenin aşılması) gerçekleşir. İşte bunu sağlayacak olan, Marksist kuramın kılavuzluğunda sosyal gerçekliğin her düzeyinde yürüyen sınıf mücadeleleridir. Marx için mücadele, birlik ve zıtların birliği olan diyalektiğin özüdür. Örneğin “kendinde sınıf” ile “kendi için sınıf” arasında hem karşıtlık hem de birlik içeren diyalektik bir ilişki mevcuttur. Bundan ötürü her ikisi arasındaki karşıtlık, ancak teori ile pratik ve parti ile sınıf arasındaki ilişkinin kurulmasıyla (birliğin sağlanmasıyla) aşılabılır.

Marx'a göre kuram da, ancak incelediği konu ile arasındaki gerçek ilişkisinin bilincinde olduğu zaman devrimci mücadeleye kılavuzluk edebilir. İşçi sınıfının “kendi için sınıf” haline gelmesi, yalnızca kapitalist toplumun deneyimlerini soğurması ile değil aynı zamanda bu deneyimlere karşı bilinçli mücadelesi ile mümkündür. Çünkü sınıf üyelerinin tek tek neyi nasıl algıladığı ya da hedeflediğinden çok sınıfın tamamının ortak çıkarları ve hedefleri doğrultusunda tarihsel olarak neyi yapması gerektiğini görmesi ve bu doğrultuda harekete geçmesi önemlidir (Marx ve Engels, 1976). Bu bilgiyi proletaryaya taşıyacak olan bilimsel sosyalizm, buna karşılık Marksizmin bilgisini sınıfa taşıyacak olan da partidir. Bu yüzden Marksizmin kendisi de bir mücadele olup, böyle bir mücadele, aynı zamanda işçi sınıfını iktidara taşıyacak devrimci partinin inşası mücadelesini de kapsar.

Marx'ın son dönem yapıtlarında insan türünün kurtuluşu temasının yerini kurtuluşun somut yollarının ne olduğu tartışmasına bıraktığı görülür (1979b; 1990a). Bundan böyle Marx, kapitalizmi tarih sahnesinden silerek insanlığın evrensel kurtu-

luşunu gerçekleştirecek olan devrimci öznenin üretim süreci içindeki yerini (maddi koşullarını) araştırmaya yönelir (1986; 1990a; 1992a). Ancak bu yönelişe bakarak Marx'ın sınıfa tümüyle “felsefeden” arınmış ampirik bir kategori olarak yaklaşmaya başladığı, dolayısıyla *Kapital*'deki çözümlerinin hiçbir “felsefi” veya politik motif içermediği söylenemez. Çünkü kapitalizmin nesnel bir sistem olarak çözümlenmesi, proletaryanın üretim süreci içindeki yerini ve nesnel koşullarını ortaya koymaya, başka bir deyişle kapitalist toplumsal ilişkileri sarmalayan sır perdesini aralayarak, sınıfsal oluşumun maddi koşullarını belirlemeye dönüktür. Bu yüzden *Kapital*, sosyolojik olduğu kadar “felsefi” ve politik çözümler içeren bir metindir. Kapitalizm koşullarında üretimin herhangi bir bilinçli plandan çok sistemin artık değer üretimine (emekgücünü bir metaya indirgeyen) dönük zorunlu yasaları uyarınca gerçekleştiğini gören Marx, artık değer ile sınıf sorunu arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışmaktadır. Artık değer öz, işçinin kendi ihtiyacı için üretimde bulunmaması, yani ürettiklerine sahip olmaması olduğundan, kapitalist üretimin doğası ile sınıf ilişkilerinin niteliği arasındaki bağın kavranması önemli görülmektedir.

Örneğin Marx'ın işçinin emeği karşılığı aldığı ücretin yarattığı yanılsama -meta fetişizmi- üzerinde ısrarla durması (1986), bu çerçevede değerlendirilmelidir. Çünkü meta fetişizmi çözümlenmesi, özneyi nesneden ayıran (doğrudan üreticiyi ürettiği ürüne yabancılaştıran) süreçlerin varlığını, dolayısıyla öznenin özgürleşmesinin önündeki engelleri göstermek içindir. Emeğin ve ürünlerin metalar biçimini alması (değişim değerinin kullanım değerinin yerini alması), emekle ürünlerin metalar arası ilişkiye dönüşmesine neden olduğundan, sermayenin emekle eşitsiz ilişkisini gizlemektedir. Sermaye ile emek arasındaki karşılıklı değişim, yanıltıcı bir biçimde eşdeğerler arasındaki özgür bir değişim (emeğe karşı ücret) görünümünü almakta, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin mistifikasyonuna yol açmaktadır. Emeğin toplumsal karakterini gizleyen “meta fetişizmi”, insanların, şeylerin dünyasının, yani kendi etkinliğinin yarattığı ama kapitalist ekonomik sistemin işleyişi sonucunda nesnel bağımsız bir güç olarak kendi aleyhine dönen süreçlerin tahakkümü altına girmesinin kaynağıdır. İşçi, bu yüzden kendisinin sermayenin bir parçası durumuna geldiğini, yani sermayenin varlığının özel bir biçiminden başka bir şey olmadığını göre-

memektedir.

Marx, emek ile sermaye arasındaki ilişki kadar iki sınıf arasındaki uzlaşmaz çelişkinin yol açacağı krizleri de ayrıntılı olarak inceler (1990a). Ancak kapitalizmde krizlerin kaçınılmazlığını ortaya koyan bu çözümler, kesin bir çöküş kuramı öngörmez. Çünkü ideolojinin ve bilincin aktif rolünü kabul eden Marx, toplumsal dönüşümü insanlığı pasif bir seyirci durumuna düşüren mekanik bir süreç olarak görmez. Kriz çözümlenmesi, toplumsal ilişkileri kuşatan nesnel koşulları, dolaşısıyla mücadelenin tarafları olan sınıfları ve onların iradesini şu ya da bu yönde etkileyen süreçleri ortaya koyması açısından önemlidir.

II

Marx'ın yapıtlarında sınıfların nesnel yerleriyle ilgili ölçütler konusunda oldukça net bilgiler yer almakla birlikte toplumsal özne konularıyla ilgili ölçütler konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Bu yüzden sınıfsal oluşumun hangi uğrakları içerdiği, bu uğraklar arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu veya bu ilişkinin nasıl kurulacağı, özellikle sınıf mücadelesi stratejileri belirlenirken neyin gözetileceği gibi konular Marksistler arasında uzun uzadıya tartışma konusu olur. Marx'ın, sınıfsal oluşumun ilk uğrağı olarak üretim süreci içindeki nesnel yerleri/rolleri veri aldığı son derece açıktır. Bu yüzden kendisinden sonra işçi sınıfının nesnel tanımına ilişkin olarak Marksistler arasında çok derin görüş ayrılıklarının doğmadığı, hatta zaman zaman kısmi bir uzlaşmanın bile sağlandığı söylenebilir. Örneğin geleneksel ölçütleri (mülksüzlük ve ücretlilik koşulu) ilke olarak reddetmeyen, ancak bunların bugünkü işçi sınıfı açısından kapsayıcı olmadığını düşünen bazı yeni-Marksistler (Poulantzas, Wright, Callinicos ve Carchedi gibi), dinamik bir sınıf tanımına imkan verecek yeni proleterleşme ölçütleri önerirler.

Öte yandan işçi sınıfını tanımlayan öznel koşullar konusunda Marksistler arasında uzlaşmadan çok görüş ayrılığının söz konusu olduğu görülür. Bunda Marx'ın sınıf kuramının bu konuyu belirsiz bırakması kadar kendinden sonra gelişen koşulların yol açtığı sorunların da önemli bir payı vardır. Örneğin kapitalist devletin sınıf hegemonyasına dönük yeni roller ve enstrümanlarla donanıp, toplum üzerinde güçlü bir kurumsal kontrole sahip olması ya da sermayenin ideolojisinin işçi sınıfı-

nın bilinci ve toplumsal yönelimleri üzerinde daha belirleyici bir hale gelmesi, ayrıca işçi sınıfının giderek heterojenleşmesi ve konformist bir karaktere bürünmesi gibi etmenler, işçi sınıfının kendinde-edilgen varlıktan etkin varlığa dönüşmesiyle ilgili olarak ciddi kuşkuvarın doğmasına neden olmuştur. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen özne sorunsalının Marksist kuramın sınırları içinde çözümsüz kaldığını söylemek doğru değildir. Çünkü kendisinden sonra kurama bu konuda önemli katkılar yapıldığı gibi (Lenin'in ve Gramsci'nin katkıları başta olmak üzere) Marx'ın yapıtlarındaki izler sürülerek de bazı sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmektedir.

Herşeyden önce Marx'ın sınıf nosyonunun ekonomist bir öz taşımadığı noktasından hareket edilebilir. Marx'ın sınıfı, salt bir ekonomik inceleme nesnesinden ibaret görmediği, kapitalizmi bir ekonomik sistem olarak çözümlediği yapıtlarında bile sınıfı, ekonomik olmaktan çok sosyal bir kategori olarak değerlendirdiği çok açıktır. Ayrıca kendisi, işçi sınıfındaki devrimci potansiyelin harekete geçmesi konusunda bazı yapıtlarında daha determinist, bazılarında ise daha iradeci bir yaklaşım sergilese dahi, ekonomik öznenin *zorunlu* olarak tarihsel özneye dönüşeceğini hiç söylememiştir. O halde Marx'ın tarihsel hareket konusunda determinizm ile voluntarizmin diyalektik birliğini esas alan bir tutum içinde bulunduğu söylenebilir. Özellikle son dönem yapıtları, maddi koşullar (yapı) ile öznel koşullar (iradi eylem) arasında uyum kadar karşıtlığı da kabul eden bir yaklaşım içerir. Kendisinin, bu konuda kesin formüller önermemesi, kuramsal bir eksiklikten çok pratikte olasılıkların çeşitliliğini dikkate almasındandır. Gerçekten de yapısal belirleme ile öznel etkinlik arasındaki gerilim, her tarihsel uğrağın somut koşullarında farklı farklı sonuçlanır.

Marx, sınıfsal oluşumu sosyal bir süreç olarak gördüğü için bu oluşumun nesnel koşullarını araştırmaya özel bir önem vermiştir. Örneğin *Kapital*'de en ileri düzeyde gelişmiş olan İngiliz kapitalizmini ele alıp, kapitalist üretim sisteminde sınıfların hangi maddi temeller üzerinde yükseldiğini araştırır. Kapitalizmin bir sistem olarak (yani üretim tarzı düzeyinde) incelendiği bu yapıtta sınıflar da en genel biçimleriyle ("standart tipler" olarak) tanımlanır. En üst soyutlama düzeyindeki "saf" hâlleriyle ele alınan sınıflar, üretim araçlarıyla kurdukları ilişkiye (sahiplik olgusuna) göre belirlenir, dolayısıyla mülkiyet bi-

çimleri ile buna bağlı gelir kaynakları açısından, o dönemde geçerli üç temel sınıf olan emek, sermaye ve toprak sahipleri olmak üzere, birbirlerinden ayırđedilir. Marx'ın emek ve sermayeden oluşan iki ana sınıfa dayanan iki kutuplu bir model çerçevesinde sınıflar arasındaki ilişkiyi en basit biçimlerine indirgeyerek ele almasının nedeni, kapitalist sınıf ilişkilerinin özünü (bağımlılık ve karşıtlık) göstermektir.

Marx'ın iki kutuplu-dikotomik sınıf modeli, kapitalizmi tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak soyutladığı öteki yapıtlarında da karşımıza çıkar (1991). Gerçekte iki kutuplu model tasarımı, kapitalist ekonomik gelişmenin mantığını, yani kapitalizmin iki ana sınıfın keskin kutuplaşmasına dayandığını göstermeye dönüktür. Çünkü ona göre sınıf, herşeyden önce bir karşıtlığın (kutuplaşmanın) ifadesidir. Öyle ki bir sınıftan söz edebilmek için önce onun karşıtı olan bir başka sınıfın varlığını kabul etmek gerekir. Öte yandan kapitalizmi daha alt soyutlama düzeyinde (bir toplumsal formasyon olarak) incelediği yapıtlarında daha karmaşık, çelişik ve çoğulcu bir sınıf yapısını veri aldığı görülür. Örneğin dönemin Fransa'sında iki ana kutup (finans burjuvazisi ile sanayi burjuvazisinden oluşan sermaye ve proletarya) dışında kalan küçük burjuvaziden, toprak sahiplerinden ve özgür çiftçilerden söz eder (1990b). Benzer biçimde Fransa ve Almanya ile ilgili başka çalışmalarında da Marx, burjuvazi yanında toprak lordlarını, çiftçileri ve köylüleri, proletarya yanında da tarım işçilerini, hatta lümpen proletaryayı sayar. Ancak Marx, bu unsurların önemli bir bölümünü "geçiş sınıfları", yani zamanla kutuplarla eklemlenecek olan geçici unsurlar olarak görür. Marx'ın *Artı Değer Teorileri'*ndeki (1998; 1999) orta sınıflara ilişkin çözümlenmeleri de, net bir biçimde çoğulcu bir yapı resmeder. Marx, orta sınıfları, küçük üreticilerden, küçük burjuvaziden, pazarlama, satılma, satış işleri ile uğraşanlardan, araçlardan (toptancılar, dükkan sahipleri, spekülâtörler), sermaye adına kumanda edenler (yöneticiler, denetçiler) ile onların yardımcıları, muhasebeciler, sekreterlerden ve son olarak hukukçulardan, gazetecilerden, ruhban sınıfı ve ordu ile polis gibi devlet görevlilerinden oluşan geniş bir yelpaze içinde değerlendirir.

Marx, türdeş bir işçi sınıfı da öngörmez. Bu bağlamda işçi sınıfının değişik katmanlarını, yani sınıf içi bölünmeleri ve ilişkileri de inceler. Bununla birlikte sınıf içi sektörleri, daha

sonra Webercilerin yapacağı gibi, ayrı sınıfsal konumlar olarak değerlendirmez. Marx'a göre sınıfları teknik işbölümü değil, sosyal işbölümü belirler, bu yüzden işçi sınıfının nesnel konumu, ücret ve yaşam düzeylerinden çok yaratılan değerlerin ve zenginliklerin toplum içindeki dağılımına ve bölüşümüne dayanır (1976b). Ona göre teknik işbölümü, üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak üretim sürecinin giderek daha karmaşık ve kolektif bir niteliğe bürünmesinden doğan, dolayısıyla doğrudan üreticiler arasında üretimin gerçekleşmesine dönük bir işbölümüdür (sınıf içi farklılaşma). Bu bağlamda üretken emek (kol etkinliği) ile üretken olmayan emek (kafa etkinliği) arasındaki ayrım, farklı sınıf konumlarına değil, emek etkinliğinin farklı biçimlerine denk düşer. Marx, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte işçi sınıfının üretken emekten üretken olmayan emeğe doğru genişleyeceğini, dolayısıyla işçi sınıfının giderek daha büyük bir bölümünün üretken olmayan emek biçimlerinde çalışmaya başlayacağını belirtir (1986).

Marx'ın sınıfsal oluşumla ilgili nesnel ölçütü, üretim süreci içindeki rol/yer olup, sınıflar üretim süreci içinde gördükleri rollere göre birbirinden ayrılır. Bu bağlamda işçi sınıfı, "kolektif işçi" kategorisi temelinde tanımlanır. Hukuki mülkiyet ilişkilerinden türeyen sahiplik türünden çok, üretim araçlarının fiili sahipliğini daha belirleyici gören Marx, bu yüzden işçi sınıfını belli bir iş öbeğiyle (imalatta çalışan üretken emek ile) sınırlamaz; tam tersine üretken olmayan emek türlerini de (beyaz yaka luların önemli bir bölümü) işçi sınıfının bir parçası olarak değerlendirir. Ayrıca "global işçi" kavramına da yer veren Marx, *Kapital*'in "Üretim Sürecinin Dolaylı Sonuçları" başlığını taşıyan bölümünde, zamanla gelişecek olan teknolojik emek biçimlerinin (üretken olmayan emek türleri) işçi sınıfının kapsamı içinde yer alacağına işaret eder. Kolektif işçi ile eşanlamlı olarak kullanılan global işçi teriminin, özellikle teknolojik gelişmelerin emek süreci üzerindeki etkilerine bağlı olarak günümüzde önemleri giderek artan teknokrat, bilimci, araştırmacı, profesyonel mühendis gibi emek türlerini nitelediği bellidir.

Kuramda açıkça tanımlanan nesnel ölçütler, kuşkusuz işçi sınıfının yalnızca üretim süreci içindeki konumunu ("kendinde sınıf" uğrağını) belirlemede işlevseldir. Çünkü üretim süreci içindeki nesnel yerler/roller, sınıfların üretim araçlarıyla kurdukları ilişkiden doğar ve bu ilişkinin yalnızca maddi temelini

(gerekli koşulları) gösterir, buna karşılık toplumsal formasyon içindeki yerler/roller (“kendi için sınıf” uğrağı) konusunda (yeterli koşullar hakkında) tam bir fikir vermez. Marx’ın sınıfsal oluşumun tamamlanması ve öznel koşulların neler olduğu konusundaki görüşlerini anlamak için yapıtlarından yararlanırken zaman zaman da yazdıklarının ötesine geçip bazı çıkarımlarda bulunmak gerekebilir.

Birincisi, Marx’ın nesnel koşulları (üretim süreci içindeki yeri), sınıfsal oluşumunun *gerekli* bir uğrağı olarak gördüğü, buna karşılık *yeterli* saymadığı söylenebilir. Nitekim “kendinde sınıf” ile “kendi için sınıf” arasında ayrımı yapması buna işarettir. Öte yandan bunun, kategorik olmaktan çok aynı olgunun (kategorinin) farklı yüzlerini/uğraklarını nitelermeye dönük bir ayrım olduğu kabul edilmelidir. Çünkü Marx’ın ekonomik bir kategori olarak işçi sınıfı ile toplumsal bir kategori olarak işçi sınıfı arasında dikotomik veya ardışık bir ilişki yerine karşıtlık kadar birlik de içeren, tarihsel olduğu kadar konjektürel bir nitelik de taşıyan bir ilişki varsaydığı görülür. Marx’ın yapıtlarında bu yargıyı destekleyecek bazı ifadeler rastlamak mümkündür. Örneğin sınıf olgusunu toplumsal formasyon düzeyinde ele aldığı bir çalışmasında (Marx, 1990b) sınıfsal oluşumla (altyapı-üstyapı ilişkisi) ilgili olarak bir yandan ekonomik mücadeleye giren güçler ile politik mücadeleye giren güçler arasındaki ilişkinin denkliliğinden söz ederken, öte yandan politik güçlerin ve politik çatışma alanının zorunlu olarak ekonomik bir temele sahip olmayabileceğini belirtir.

İkincisi, Marx’ın sınıfların toplumsal güçler olarak işgörmesini, yani “kendinde sınıf”ın “kendi için sınıf” haline gelmesini, ekonominin “kendiliğindenci” işleyişinin sonucu (doğrusal bir süreç) olarak görmediği söylenebilir. Bunun yerine Marx’ın, sınıfı, ekonomi ile siyaset arasındaki ayrımın uğrak noktası, sınıf mücadelesini de bu uğrağın aşılması olarak gördüğünü söylemek daha doğru olur. Onun, tüm toplumsal yapıyı belirleyen temel alan olarak ekonomiyi göstermesi (özellikle *Önsöz* ve *Alman İdeolojisi*’nde tasarladığı modellerde), üstyapıyı altyapının bir gölge-fenomeni olarak görmesinden değil, sınıf ilişkilerinin üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini düşünmesindedir. Ona göre insanlar, doğdukları andan itibaren kendi isteklerinden ve iradelerinden bağımsız olarak, hatta bazen kendi iradelerine rağmen zorunlu olarak belirlenmiş ilişkiler (üretim ilişkileri) içi-

ne girerler. Üretim ilişkilerinin toplamı, toplumun ekonomik yapısını (altyapı) oluşturur, buna karşılık toplumun üstyapısını oluşturan yasal-politik yapı ile buna denk düşen sosyal bilinç biçimleri verili bir ekonomik yapı üzerinde yükselir. Çünkü herhangi bir toplumda belli bir dönemde geçerli olan egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin büründüğü politik biçimler ile ideolojik yönelimler, üretim ilişkilerinden bağımsız gerçekleşmez.

Öte yandan Marx, bu tür bir genel model çerçevesinde bile ekonomik düzey ile siyasal düzey arasında görece bir özerklik varlığını ihmal etmez. Örneğin kapitalist üretim tarzı ile önceki üretim tarzlarını karşılaştırdığı metinlerde (1979a; 1986; 1990a; 1992a) kapitalizmde ekonomik ve politik düzeyler arasında öncekilerde olduğu gibi bir “karşılıklık” ilişkisinin bulunmadığından söz eder. Kuşkusuz bu yapıtlardaki yaklaşımı, hem Engels’in tarihsel materyalizm yorumundan hem de kendisinin erken dönem yapıtlarındakinden daha farklıdır. Çünkü Engels, tarihsel gelişmeyi son kertede ekonomik belirlenim açısından, yani toplumun altyapısının önlenemez işleyişi ve yaratıcı insan öznenin ortadan kalkışı çerçevesinde değerlendirir (1995). Bununla birlikte, bundan Engels’in mekanik bir tarih anlayışına sahip olduğu sonucu çıkmaz. Engels, üstyapının bazı unsurlarının (siyaset, hukuk, felsefe ve din gibi) sınıf mücadelesi biçimlerini belirlemek suretiyle altyapı üzerinde etkili olabileceğini reddetmez (1976c). Marx da, başlangıçta (1979a), toplumsal değişim konusunda ekonomik güçlere öncelik veren bir tutum içindedir. Ancak daha sonra üstyapının rolüne, yani fikirlerin (örneğin Protestanlığın sermayenin doğuşundaki etkisi) ve iradenin toplumsal değişimin yönü üzerinde oynadığı aktif role değinir (Marx, 1986). Buna dayanarak Marx’ın, ekonomi ile siyaseti birbirine dışsal süreçler olarak değil, aralarındaki karşılıklı ilişki bağlamında ele aldığı söylenebilir. Örneğin siyasal alanı toplumsal yapı içinde özel/ayrı bir alan olarak görmediği, benzer biçimde siyaseti de belli bazı özgül pratiklerle sınırlamadığı anlaşılır. Ona göre siyasal alan, toplumsal formasyonun yeniden üretimine dönük tüm kurum, kural ve etkinlikleri kapsayan bir alandır; buna karşılık toplumsal yapının çeşitli düzeylerinde (ekonomik, ideolojik, kültürel vb.) yürüyen pratiklerin tümü de siyasal mücadelenin birer parçası niteliğindedir.

Marx’ın sınıfsal oluşumu proleterleşme olgusu bağlamında

değerlendirmesi, özellikle işgücünün ve toplumun proleterleşmesi yanında politik proleterleşme olgusu üzerinde önemli durması, onun “kendinde” sınıfın “kendi için” sınıfa dönüşmesini doğrusal ve deterministik bir süreç olarak değil, tam tersine karmaşık, çelişkili ve güçlüklerle dolu bir süreç olarak gördüğünün bir başka göstergesidir. İşçi sınıfının kendini dönüştürmesinin kolay gerçekleşmeyeceğini, devrimci mücadelenin zorlu bir iş olduğunu gören Marx, gerek iş sürecinde gerekse toplumsal yaşamda sınıf çelişkisinin farkına varılmasını güçleştiren etmenleri ayrıntılı olarak inceler. Marx’a göre, kapitalizmde bilinçli denetimi devre dışı bırakarak, etkili insan müdahalesini sınırlayan çok sayıda engel mevcuttur (1976a; 1986; 1990a; 1991). Bunların başında işçi sınıfının toplumsal bir güç olarak işgörmesini engelleyen sınıf içi bölünme ve çelişkiler gelir. Örneğin “emek aristokrasisi” olarak adlandırılabilir olan işçi sınıfı içinde ayrıcalıklı konumlarda çalışanlar ve yaşa, cinsiyete, coğrafi faktörlere göre sınıf içinde oluşan bölünmeler ile bundan türeyen çelişkiler, sınıf bilincini, sınıfsal bütünleşmeyi, dayanışmayı ve siyasal mücadeleyi olumsuz yönde etkiler.

İkinci engel, serbest çalışanlar ve küçük ölçekli kapitalistleri içine alan mülk sahibi “orta sınıf” dilimleri ile genişleyen mülksüz orta sınıfların, kapitalist rekabetin etkisi altında sınıf atlama, mesleki rekabet veya kariyerist saikler doğrultusunda sınıfsal çıkarlardan uzaklaşması, burjuvazinin egemenlik anlayışı ve siyasal ideolojisiyle bütünleşmesidir. Özellikle mülksüz kitlelerin kapitalist sınıfla uzlaşma olasılığı her zaman söz konusudur. Üçüncü engel, burjuva ideolojisinin birleştirici rolüyle ilgilidir. Egemen sınıf, yalnızca maddi üretim araçlarını değil, aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da elinde bulundurmakta, dolayısıyla emekçilerin zihinleri, bilinç biçimleri ve ideolojik ya da kültürel değerleri üzerinde güçlü bir sosyal kontrol kurmaktadır. Dördüncü engel ise, meta fetişizminin yabancılaştırıcı etkisidir. Bu olgu, çalışanları kapitalist pazarla bütünleştiren, onları üretici kimliklerinden uzaklaştırıp, “tüketici kimliği” sahiplenmeye, dolayısıyla sermaye egemenliğine karşı savaşımdan uzaklaşmaya iter.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler, Marx’ın sınıf kavrayışının amprisist veya ekonomist olmadığını göstermeye dönüktür. Marx’ın sınıf mücadelelerinden ve devrimden söz ettiği tüm metinlerinde doğrudan veya dolaylı olarak göndermede

bulunduğu toplumsal güç (proletarya), atomize birimlerden oluşan, niceliksel bir karakter taşıyan, rastgele hareket eden yığınsal bir küme değildir. Örneğin Fransız köylüleri ile ilgili değerlendirmeleri, küçük toprak köylülerinin, aralarında yalnızca yerel bir bağ bulunduğu ya da ortak bazı çıkarlar söz konusu olduğu için bir sınıf sayılamayacakları, bir politik örgütlenme ortaya çıkarmadıkça da sınıfsal bir güç oluşturamayacakları yolundadır. Benzer biçimde işçi sınıfının niceliksel gücünün onların bir sınıf sayılmasına yetmeyeceğinden, örgütlenme ile birleşmediği ve bilgiyle yönlendirilmediği sürece de niceliksel bir yığın olmaktan öteye gitmeyeceklerinden söz edilir. Bu değerlendirmeler, işçi sınıfının, ancak sınıfsal eylem adına örgütlendiği zaman bir sınıf oluşturmuş sayılacağına işaret ettiği için önemlidir.

Marx'ın sınıf nosyonu ile ilgili bir başka önemli saptama, onun bilinçli ve akılcı eylem ile politik örgütlenme gibi koşulları içeren sınıf kapasitesini, sınıfsal oluşumunun temel bileşenlerinden biri olarak gördüğüdür. Marx, ekonomik mücadeleyi hiçbir biçimde küçümsememekle birlikte sınıf mücadelesini yalnızca ekonomik düzeye sınırlamaz. Örneğin “işçi sınıfının siyasal hareketinin son hedefi politik gücün elde edilmesidir” diye açıkça yazar (1976d). Ayrıca doğrudan sınıflara atıfta bulunmasa bile, devrimden söz ettiği tüm metinlerde mücadelenin tarafları olarak yalnızca nesnel çıkarların güdülediği yığınları değil, ideolojik ve politik donanma sahip örgütlü toplumsal güçleri görür. Marx'a göre, insanlar, yalıtılmış bireyler olarak değil, toplumsal grup ve sınıfların üyeleri olarak hareket ettikleri takdirde kendilerini dönüştürebilecek, kendilerini dönüştürdükçe de dışsal dünyayı dönüştürüp, toplumsal dünyanın aktif üreticileri haline gelebilecektir (1992b).

Marx, sınıfsal oluşum sürecinde ideoloji unsuruna da özel bir yer verir. Bununla birlikte ideolojinin tanımı konusunda çok net bir görüş ortaya koymaz. Örneğin bazı yapıtlarında (1979a; 1992b) ekonomik temel ile ideolojik üsyağı arasında bir nedensellik ilişkisi varsayar, dolayısıyla ideolojiyi olumsuzlayan bir tutum takınır. Buna göre düşünceler ve tutumlar, sınıfsal çıkarların (maddi yapının) bir yansıması olup, işçi sınıfı bilinci gerçekliği olduğu gibi (kendi sınıf çıkarları doğrultusunda) değil, ancak tersine çevrilmiş haliyle kavrayabilir (“yanlış bilinç”). Bu yaklaşımın, işçi sınıfının bağımsız bir ideoloji geliştirme olasılığına, dolayısıyla ideolojik mücadelenin top-

lumsal dönüşümdeki aktif rolüne fazla fırsat tanımadığı düşünülebilir. Buna karşılık Marx'da başka ideoloji tanımlarına da rastlanır. Örneğin ideolojiyi bir gölge-fenomen olarak görmediğini, ekonomik yapı karşısında belli bir özerkliğe sahip bulunduğunu kabul ettiğini gösteren sözleri vardır (1990b). İdeoloji konusundaki düşüncelerine bakarak bazı yazarlar Marx'da gizli bir ideoloji kavramının bulunduğunu öne sürerler (Thompson ve Balibar). Başka bazıları da “yanlış bilinç” kavramı ile ideolojinin özdeşleştirilmesinden Marx'ın sorumlu tutulamayacağını düşünürler (Callinicos). Aslında Marx'ın ideoloji konusundaki görüşlerinin çelişik olduğunu veya kendisinde farklı ideoloji tanımlarının bulunduğunu söylemek yerine onun ideolojik oluşum süreçlerinin çelişik ve karmaşık doğasına dikkat çekmek amacıyla farklı yönlerinden söz ettiğini düşünmek daha doğrudur.

Benzer biçimde Marx'ın siyasetten söz ettiği tüm metinlerinde işçi sınıfının devrimci rolü ile politik mücadele arasındaki ilişki üzerinde durması da, sınıf mücadelesi süreçlerinde ideolojik ve politik pratiklerin önemini ya da bunların sınırları olabileceğini kabul ettiğini gösterir. Marx, sınıfların etkin toplumsal güçler olarak işgörmesinde siyasal mücadelenin özel bir yeri olduğu görüşündedir. Ona göre tarihin sürekliliği ile devrimci özne arasındaki köprüyü kuracak olan tek şey politik sınıf mücadeleleridir. Sınıf mücadelesi deneyimi, işçilerin bilincinde varolan çelişkileri keskinleştirdiği (emekle sermaye arasındaki karşıtlığın bilincine ve kendi etkin güçlerinin farkına varmalarını kolaylaştırdığı) ve işçi sınıfının ufkunu düzenin değişmesi gerektiği inancı doğrultusunda genişlettiği için işçi sınıfını “kendinde” bilinç uğrağından “kendi için” bilinç uğrağına taşıyacak önemli bir süreçtir. Politik sınıf mücadelesi deneyimleri, devrimci dönüşümün araçlarını otomatik olarak sağlamasa bile var olan bilinç ve tutum tutarsızlıklarına dikkati çekmesi, onları açığa çıkarması açısından önemli bir iş görür. Bununla birlikte Marx'ın, kesin olarak deneyimi politik etkiye sahip güç ilkelerine dönüştürdüğü söylenemez. Çünkü deneyim tek başına belirleyici değildir; örneğin işçilerin mücadele deneyimlerini varolan inançlarının ışığında farklı farklı yorumlamaları mümkün olduğu gibi mücadele içinde çelişkilerin keskinleşmesi de her zaman devrimci bilinçle sonuçlanmayabilir.

Sonuç olarak Marx'ın tarihe yön verecek kapasiteye sahip

bir aktör olarak gördüğü proletarya, kendi nesnellüğünün bilincinde olan ve bu nesnellığı aşacak iradeyi taşıyan bir sınıftır. Örneğin işçi sınıfı, sırf kapitalist üretim biçimi içinde sömürülen sınıf olduğu için değil, genellikle ve süreklilikle gereksinimleri karşılanmayıp, sermayeyle sistematik bir mücadeleye maruz kaldığı, dolayısıyla hedeflerinin peşine düşüp, kapitalizmin iktisadi aygıtını durdurma -ve bazı sınırlar içinde yeniden yönlendirme- gücüne sahip bir sınıf olduğu için kapitalist toplumdaki diğer bütün toplumsal ve siyasi güçlerden farklı olarak sosyalizmin vazgeçilmez etmenliğiyle vasıflandırılmıştır (Marx, 1991). Marx için proletarya, insanların tek tek yaşadığı çelişkiyi aşacak ortak aklın temsilcisi olabilecek bir sınıf olduğu, başka bir deyişle tekil insanların çıkarları ile onların türsel varlığının ortak çıkarları arasında yüzyıllardır süren çelişkiyi bir devrimle ortadan kaldıracak olan “kolektif Prometheus”un ta kendisi olduğu için devrimci bir sınıftır. Bu yüzdendir ki daha önceki hiçbir toplumsal devrimde görülmediği ölçüde ortak insan aklının ve bilinçli tasarımın ürünü olan sosyalist devrim, insanlığın kendi tarihini kendisinin yapma serüveninde yepyeni bir deneyimdir.■

Kaynakça

- Engels, F. (1995) *Anti-Dühring*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1999) *Artı Değer Teorileri*, cilt 2, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1998) *Artı Değer Teorileri*, cilt 1, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1997) *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992a) *Kapital*, cilt: 2, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992b) *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990a) *Kapital*, cilt: 3, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990b) *Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1986) *Kapital*, cilt: 1, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1979a) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1979b) “Gotha Programının Eleştirisi”, *Marx-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976a) “1844 Elyazmaları”, *Ekonomi Politik ve Felsefe*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976b) “Ücretli Emek ve Sermaye”, *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976c) “Bloch'a Mektup”, *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976d) “Bolte'ye Mektup 23 Kasım 1871”, *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels F. (1991) *Komünist Manifesto*, çev. M. Erdost, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels F. (1976) *Kutsal Aile*, çev. K. Somer, Sol Yayınları.